

© КАЛЬЯН ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ – КАНДИДАТ ЮРИДИЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТ КАФЕДРИ ПРАВОЗНАВСТВА ПОЛТАВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА ВІДКРИТОГО МІЖНАРОДНОГО УНІВЕРСИТЕТУ РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»

О. С. КАЛЬЯН

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ І УРЯДОВИЙ СЕНАТ: ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНІВ ПРО ЄВРЕЇВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглядаються актуальні правові питання щодо діяльності урядового Сенату, практичного застосування законів про євреїв у Російській імперії другої половини XIX – XX ст., аналізуються історичні умови вирішення єврейського питання.

Ключові слова: урядовий Сенат; практика застосування законів; євреї.

Рассматриваются актуальные правовые вопросы деятельности правительственного Сената относительно практического применения законов о евреях в Российской империи второй половины XIX – начала XX в., анализируются исторические условия решения еврейского вопроса.

Ключевые слова: правительственный сенат; практика применения законов; евреи.

The article deals with urgent legal matters about the activity of government Senate and practical use of laws about Jews in Russian empire of the second half of 19th and the beginning of 20th century. Historical conditions of the regulation of Jewish matter are analyzed.

Key words: government Senate; practical use of laws; Jews.

Необхідність дослідження діяльності урядового Сенату та практики застосування законів про євреїв у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. обумовлена декількома чинниками. По-перше, саме в цей час євреї були однією з найчисленніших етнічних груп в Україні; по-друге, внаслідок специфічних умов розселення, занять євреї значною мірою визначали характер і структур економічних та правових процесів в Україні; по-третє, діяльність урядового Сенату щодо практичної реалізації норм законодавства призвела до суттєвих зрушень у соціально-правовому житті єврейства, до появи радикальних суспільно-правових змін, що впливали на зміну правового статусу єврейського населення в Україні в цей період.

Слід зазначити, що окремі питання діяльності урядового Сенату та практики застосування законів про євреїв у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. досліджували у своїх працях такі науковці, як С.Кельнер, І. Фриде, Г. Сліозберг та інші. Однак необхідність комплексного аналізу історичних умов вирішення єврейського питання та правової реалізації норм законодавства щодо євреїв у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст. зумовлена необхідністю сучасної неупередженої правової оцінки темпоральних змін їхнього середовища в Україні.

Проблема застосування законів про євреїв у Російській імперії представлена численним матеріалом у вигляді збірок правозастосовної практики Сенату, складених практикуючими тоді юристами, і сенатських записок. Попри широку та

різноманітну джерельну базу, історія правозастосувальної діяльності Сенату у сфері законодавства про євреїв не охоплена увагою сучасних дослідників частково тому, що аналіз джерел вимагає від істориків наявності знань у сфері юриспруденції. А тим часом дискусії навколо цього напрямку діяльності Сенату є віддзеркаленням політичної боротьби щодо єврейського питання, що стало в той період одним із найважливіших чинників усього суспільного життя імперії.

На початку XX ст. обговорення практики Сенату у справах євреїв виходить на сторінки періодичних видань. Відомі адвокати Л. Айзенберг, М. Винавер та інші, відповідаючи на запитання читачів, регулярно доводили до відома населення і роз'яснювали нові ухвали Сенату про права євреїв¹.

З моменту ухвалення судових постанов 20 листопада 1864 р. і ухвалення нових статутів кримінального та цивільного судочинства виникли принципово нові умови для формування судової практики, та захист прав і законних інтересів єврейського населення Російської імперії набув правової форми. В ході судової реформи 60-х рр. XIX ст. урядовому Сенату були повернені фактично втрачені повноваження найвищого судового органу імперії. До судової реформи юрисдикційної практики у єврейських справах майже не існувало: мали місце випадки розгляду питань застосування окремих правових положень імперського законодавства згідно з позицією Міністерства внутрішніх справ, а заяви від приватних осіб були рідкісним винятком.

Ситуація змінилася з розвитком інституту представництва інтересів євреїв у суді через адвокатів, здебільшого єврейського походження, які вважали своїм обов'язком забезпечити захист тих небагатьох прав, якими володіла єврейська національна меншина. Після судової реформи 1864 р., незалежно від походження та віросповідання, в стан повірених присяг отримують доступ випускники юридичного факультету. До членів професійного співтовариства, основна діяльність якого пов'язана з представництвом у суді, потрапляють юристи єврейського походження (М.І. Митий, Л.М. Айзенберг, Г.Б. Сліозберг, М.М. Винавер, А.Я. Пассовер, О.О. Грузенберг). Разом з набуттям статусу повіреного присяги вони отримували можливість на законних підставах відстоювати права та інтереси єврейського населення. Від приватних осіб через повірених присяг стали надходити як одноосібні, так і колективні скарги. Ключовим принципом, що вплинув на появу практики у справах євреїв, був принцип тлумачення закону. Відповідно до нового статусу цивільного судочинства судові інстанції були зобов'язані вирішувати справу «за точним розумом існуючих законів, а у випадку неповноти, неясності, недоліку чи протиріччя, ґрунтуватися на сенсі рішення на змісті закону»². Раніше вирішені справи цілком залежали від буквального тлумачення, інакше рішення вважалося таким, що ґрунтується на законі.

Проголошений принцип змагальності судового процесу та встановлення статусу повірених присяг відтепер давали можливість обмеженому в правах єврейському населенню відстоювати свої інтереси за допомогою юрисдикційних засобів спеціально передбачених законом. Завдяки практиці й ухвалам Сенату вимоги про захист прав євреїв стали визнаватися законними. Тепер незаконність вимог євреїв, що зверталися до суду, необхідно було доводити. Таким чином, з'явився засіб боротьби з колишнім свавіллям. Присуди відтепер ґрунтувалися частіше не на буквальному тлумаченні закону, а на тлумаченні за значенням. Свою незгоду з присудом позивач або заявник, скориставшись послугами повіреного присяги, міг висловити шляхом подання касаційної скарги до Сенату.

Перед дослідниками стоять кілька завдань: належить з'ясувати, які цілі переслідувало законодавство про євреїв Російської імперії і якою мірою в рішеннях Сенату відображалось протистояння політичних і суспільних сил в єврейському питанні. Крім того, слід зрозуміти, чим пояснюється нестабільність сенатської судової практики. Попри те, що судова практика узагальнювалась та рішення Сенату мали юридичну силу для подальших аналогічних справ, не завжди була можливість у двох однакових випадках посилається на попереднє рішення Сенату в обґрунтуванні своєї правової позиції та створення прецеденту фактично могло починатися заново.

Можна припустити, що велика частка справ у Сенаті за скаргами та позовами євреїв пов'язана з доведенням їхніх прав на проживання в Російській імперії, як у внутрішніх губерніях, так і в межі постійної осілості, а також пов'язане з цим право власності на нерухомість. Про те, що питання права проживання було одним із центральних, свідчить наявність збірок законів і сенатської практики, присвяченої саме цій частині нормативного матеріалу про євреїв.

Вирішення Сенатом питання про право проживання євреїв відбувалося в суперечливих і заплутаних законодавчих умовах. Основна причина цих суперечностей, на думку одного з найвідоміших захисників прав євреїв у Росії Г. Сліозберга, полягала в тимчасовому характері самих законів про євреїв. Законодавчі акти приймалися з застереженням «до загального перегляду»³.

Іншою проблемою застосування законів про євреїв була залежність методів правового регулювання від політичних мотивів. Специфіка правового поля полягала в тому, що право та політика змішувалися, внаслідок чого єврейське питання залишалось не вирішеним остаточно ні на політичному, ні на правовому рівнях. Принцип, відповідно до якого повинні були застосовуватися закони про євреїв, закріплювався у ст. 767 Закону про стани: «до євреїв застосовуються загальні закони, що діють на всіх підданих Російської імперії, за виключенням тих випадків, коли існують спеціальні закони, що містять виключення із загальних правил». Отже, що не заборонено спеціальним законом, те дозволено.

Проте розширене довільне тлумачення обмежувального закону всупереч усім правовим нормам було частим явищем практики поліції та судів. Тлумачення цих норм виходило за межі юриспруденції, про що, наприклад, свідчить випадок, описаний у мемуарах Г. Сліозберга.

У 1889 р. Загальним зібранням Першого та Касаційного департаментів Сенату було розглянуто справу дружини повіреного присяги Гольденберга, що побажала придбати будинок у Києві, але отримала відмову від нотаріуса в реєстрації цього договору. Доповідач у цій справі, сенатор Кримінального касаційного департаменту професор Н.С. Таганів, що дотримувався негативного рішення питання, аргументував свою позицію тим, що всупереч загальному правовому принципу законів про євреїв право проживання єврея з вищою освітою за межею осілості є особистим привілеєм і може надаватися дружині лише на користь сумісного перебування, що не розповсюджується на реалізацію права купівлі об'єкта нерухомості. Докази Таганіва переконали сенаторів і право проживання дружини єврея з вищою освітою було визнано похідним від прав чоловіка, а не самостійним⁴. У жодному нормативному акті не містилося подібних обмежень, і рішення Сенату ґрунтувалося виключно на довільному тлумаченні. Таким чином, у сенатській практиці зміцнилася теорія «похідного права проживання» дружин євреїв за межею осілості, що, у свою чергу, стало підставою для подальших обмежень у

правах.

З початку 1880-х рр. закони, що дозволяли окремим групам євреїв проживати за межею осілої, постійно доповнювалися новими умовами їх виконання, зважаючи коло осіб, на яких цей закон розповсюджувався. Наприклад, у середині 90-х рр. XIX ст. новим формальним приводом для виселення ремісників із губерній, що не входили в межу осілої, стала вимога до форми ремісничого посвідчення й умова підтвердження стажу учня та підмайстра. Особливо боролися проти виселення ремісники з Риги, доводячи свої скарги до вищої судової інстанції імперії – урядового Сенату⁵. І в кожному окремому випадку необхідно було домогтися рішення на користь ремісників, інакше решта євреїв-ремісників, що проживали у внутрішніх містах Росії, підлягала б виселенню. Специфіка розгляду справ у Сенаті полягала в тому, що створення позитивного прецеденту мало колосальне значення для подальшого вирішення аналогічних справ, і тут багато залежало від зусиль адвокатів.

Принцип змагальності судового процесу позбавляв суд збору доказів у справі, а широка нормативна база імперських законів про євреїв вимагала участі професійних правозахисників. До появи стану повірених присяг захист інтересів єврейського населення здійснювався у формі клопотань через т.з. *штадланів* (посередників, заступників), але кількість таких захисників була невеликою, а самі клопотання мали характер радше особистого прохання⁶. З появою юристів, що спеціалізуються на законодавстві про євреїв, виникли принципово нові умови для формування судової практики з прав євреїв.

При розгляді справ, що так чи інакше стосувалися інтересів єврейського населення імперії, протистояння політики та права часто додавало багатьом справам політичної значущості. Це стосувалося не тільки справ про погроми чи ритуальних процесів, але й менш відомих справ про право проживання євреїв у Росії. Для багатьох адвокатів-євреїв, що прагнули за допомогою створення нових судових прецедентів бодай частково поліпшити становище свого народу, правозахисна діяльність до 1905 р. – це прояв національної політичної діяльності. Вінавер, Сліозберг, Кроль, Грузенберг, Айзенберг були не тільки правозахисниками, але й визначними діячами та лідерами як загальноросійських, так і єврейських політичних партій. Не бажаючи миритися з утисками та свавіллям, володіючи високим рівнем правової культури і національної свідомості, вони відстоювали інтересами євреїв у вищому суді імперії. Завдяки їхнім зусиллям з'явилася судова практика, що дозволяє простежити динаміку розвитку правового захисту, який згодом вплинув на перехід від правозахисної діяльності до політичної.

В умовах зростаючої політичної активності в перші роки XX ст. виникла необхідність вироблення програми для постановки питання про права євреїв на державному рівні. У 1905–1907 рр. у цьому напрямі діяв Союз для досягнення повноправності єврейського народу в Росії. Серед його ініціаторів і керівників були юристи-діячі створеного ще на зламі XIX–XX ст. «бюро захисту євреїв»⁷. У ході подій 1905–1907 рр. сенатська практика у справах євреїв була винесена на суспільно-політичний рівень. Завдяки великому досвіду боротьби за права та інтереси євреїв у Сенаті адвокати М. Вінавер, Г. Сліозберг і О. Грузенберг стали тими політичним і громадськими діячами, які вивели єврейське питання на всеросійську політичну арену.

Завданням Бюро Захисту були: боротьба за рівноправність, протидія тлумаченню законів у невідгідному для євреїв розумінні, боротьба з усілякими спрямо-

ваними заходами, а також антисемітизмом.

Бюро Захисту також організовувало представництво євреїв у погромних процесах, запрошуючи адвокатів-захисників або цивільних позивачів. Діяло Бюро захисту таємно.

До його появи барон Горацій Гінзбург був ледь не єдиною особою, до якої з усіх кінців Росії зверталися постраждалі євреї. Очолював депутацію після Київського погрому до царя Олександра III 11 травня 1881 р. Цар сказав депутатії, що євреї – лише привід, а погроми – справа анархістів, але відразу ж додав, що це результат єврейської експлуатації корінного населення⁸.

Одним із перших завдань Бюро Захисту було напрацювання записки на ім'я голови Комітету міністрів С.Ю. Вітте про необхідність рівноправ'я для євреїв. Оскільки євреї у Росії, крім губернії Царства польського, не мали общинного правління, визнаного законом. Бюро Захисту ініціювало організацію Віленського З'їзду 25-27 березня 1905 р., на якому було прийняте рішення про те, що на той час, згідно з Городовим Положенням 1870 р. євреї обиралися у гласні на загальних підставах (щоправда, їхня кількість не повинна була перевищувати третини від загального числа). Згідно з Городовим Положенням 1892 р. євреї були позбавлені пасивного й активного виборчого права в міські думи, а губернській владі надавалося право призначати євреїв у гласні на свій розсуд (щоб їхня кількість не перевищувала 10% загального числа гласних). Запропонована колективна відставка євреїв-гласних була задумана як протест проти принципу призначення євреїв гласними замість їх обрання нарівні з гласними інших віросповідань. На з'їзді була прийнята резолюція про створення «Союзу для досягнення повноправності євреїв».

Зі створенням Союзу повноправності Бюро Захисту фактично припинило свою діяльність. Була утворена єврейська народна група, з'їзд якої відбувся в лютому 1904 р., ухвалена платформа Союзу визволення.

Одне з найстаріших єврейських товариств – Товариство для поширення просвіти серед євреїв і скликання для управління країною народного представництва, обраного на засадах загального прямого, рівного і таємного подання голосу всіма без різниці громадянами.

18 лютого 1905 р. був виданий рескрипт про народне представництво з дорадчими функціями. Напрацьований проект закону про законодавчу Думу передбачав не надавати євреям виборчих прав.

У жовтні 1905 р. прокотилися погроми, які не лише були допущені владою, але й відбувалися за її участі. В Одесі командувач військами барон Коульбарс говорив у будинку градоначальника, що «всі ми, мовляв, у душі співчуваємо програмам».

У Києві, як установлено ревізією сенатора Герну, поліцменістер Цихоцький був присутнім під час розгромів єврейських крамниць і квартир та явно схвалював їх.

Генерал Безсонов, до обов'язків якого входила військова охорона одного з районів Києва, сказав погромникам: «Громить, але грабувати не можна»⁹.

Виборчий закон аж ніяк не відповідав тому, чого вимагала громадська думка. Серед обраних до Державної Думи депутатів було 12 євреїв. Ця кількість була значною, зважаючи на те, що в усіх виборчих округах євреї становили меншість. Євреї-депутати 1-ї Державної Думи розпочали свою діяльність більш-менш оптимістично налаштовано. У переважній більшості Державна Дума виступала за

рівноправність євреїв. 9 травня 1906 р. був поданий запит про дії влади з організації єврейських погромів і міністр внутрішніх справ А.А. Столипін надав щодо цього питання зовсім недостатні пояснення. Дума вимагала відставки Столипіна, однак до цього часу рішення про розпуск Думи вже було прийнято.

На хвилі революції у Петербурзі в листопаді 1905 р. відбувся II з'їзд Союзу повноправ'я. На 3'їзді одним із основних було питання про погроми. Єврейські лідери Союзу вважали, що необхідно негайно розпочати створення Всеросійських Єврейських національних зборів для встановлення форм і принципів національного самовизначення. Влада та чорносотенці прагнули завадити євреям брати участь у виборах до Державної Думи. Так, в Умані був заарештований лікар С. Френкель з метою паралізувати його вплив на виборців-євреїв.

10–12 лютого 1906 р. відбувся III з'їзд Союзу рівноправ'я, на якому розгорнулася бурхлива полеміка про створення єврейської фракції. У губерніях тактика Союзу мала свої плоди й у виборах взяло участь 70% євреїв-виборців.

У період роботи Державної Думи (червень 1906 р.) відбувся погром у Білостокі, де було вбито 82 євреїв. Депутати надіслали терміновий запит уряду з вимогою припинити погром.

У маніфесті про розпуск Державної Думи був передбачений початок роботи заново обраної Думи 20 січня 1907 р. Розпуск Думи пояснювався передусім тим, що вона замість здійснення законодавчого процесу спрямовувала свою діяльність у сферу, яка їй не належить, маючи на увазі відправлення до Білостоку думської комісії для з'ясування причин і наслідків місцевого погрому. Далі говорилося про вказування Думи на недосконалість основних законів, адже ініціатива щодо їхньої зміни належала виключно царю.

До другої Державної Думи було обрано 4 депутати єврейського віросповідання, хоча за національністю євреїв було п'ять, оскільки обраний від Петербурга І.В. Гессен записався до списку як єврей за національністю та православний за віросповіданням, що викликало величезну сенсацію.

І. В. Гессен, обраний до другої Думи, був один із найвпливовіших її членів і очолював судову Комісію Думи. Враховуючи досвід першої Державної Думи, друга Дума вирішила зосередитися не стільки на запитах щодо викриття уряду, скільки на конкретній законодавчій роботі. За згодою керівництва Союзу було вирішено домагатися повноправ'я, щоб з різних законопроектів, які надавалися населенню, були викреслені слова «окрім єврейських».

Оцінюючи роль і значення діяльності урядового Сенату щодо практичної реалізації норм законодавства про євреїв, слід відзначити, що в цілому вона призвела до суттєвих зрушень у соціально-правовому житті єврейства та сприяла виникненню радикальних суспільно-правових змін, що безпосередньо впливали на зміну правового статусу єврейського населення в Україні в цей період, а також забезпечила ширші можливості щодо використання євреями засобів юридичного захисту своїх прав і законних інтересів.

1. *Єврейский мир* / Ред. Г.М. Португалов, С.А. Троицкая. – СПб. – № 1-2. – С. 36–48.
2. *Устав гражданского судопроизводства Российской Империи 1864 года* // Тютрюмов И.М. Устав гражданского судопроизводства с законодательными мотивами, разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных и практических трудов по гражданскому праву и судопроизводству (по 1 сентября 1915 года). – В 2 т. – Петроград, 1916. – Т. 1. – С. 9-10.
3. *Евреи в России XIX в.* / Составитель В. Кельнер. – М.: Новое литературное обозрение, 2000. – С. 439-440.
- 4.

Слиозберг Г.Б. Законы о евреях и практика их применения. – СПб.: Электронпечатная Я. Левенштейн, 1907. – С. 34. **5.** *Фриде И.Е.* Законы о праве жительства евреев в черте их оседлости и вне оной. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1909. – С. 5. **6.** *Klier J.D.* Imperial Russia's Jewish question? 1855–1881. – Cambridge, 1995. – P. 22. **7.** *Кельнер С.* «Союз для достижения полноправия еврейского народа в России» и еврейское национальное представительство в Государственной Думе // Вестник еврейского университета в Москве. – 1997. – № 3. – С. 27. **8.** *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* – М.: Мосты культуры, 2002. – С. 66. **9.** Там же.